

РЕЛІГІЇ СХОДУ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2022, No. 2, pp. 95–109

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.02.095>

UDC 297(44):32

MARSEILLAISE VERSUS JIHADISM, OR THE FRENCH EXPERIENCE IN COMBATING ISLAMIST RADICALIZATION

Denys Brylov

DSc (Philosophy), Associate Professor
Department of Theology and Religious Studies
National Pedagogical Dragomanov University
8-14, Turgenivska Str., Kyiv, 01054, Ukraine
dbrilyov@gmail.com

The article deals with the programs of deradicalization of jihadists (mainly young people) that have been used in France since 2014. The specificity of the French situation is the predominance of minors (20%) and converts to Islam (38%) among radicalized youth, as well as a high percentage of women (30% in general, and 53% among minors). It is shown that deradicalization programs are closely related to national anti-radicalization plans, of which three have been adopted so far. In this regard, the article consists of four parts, each of which reveals the specifics of separate plans and programs for deradicalization. The first part is devoted to the first plan for the fight against terrorism (PLAT) and the program for the deradicalization by Dounia Bouzar. This program was based on the theory of “sectarian influence” on young people and the concept of “myths of adherence” to jihadism. The second part of the article deals with the second nationwide plan to counter radicalization and terrorism (PART) and the first state structure designed for radicalized youth – the Center for Prevention, Integration and Citizenship (CPIC), also known as the “Pontourney Center”. The third part of the article discusses the RIVE deradicalization project, which was carried out simultaneously with the “Pontourney Center” but was based on the other methodological principles and aimed at a different target group. The fourth part of the article focuses on the third national anti-radicalization plan (PNRP/PPP) of 2018 and its associated individual support and social reaffiliation program (PAIRS) aimed at deradicalization. It is concluded that various deradicalization programs did not bring the expected result and were found to be ineffective. Moreover, a number of experts on jihadism have expressed doubts about the ability of supporters of a radical ideology to abandon it. At the same time, one of the main problems of deradicalization programs is the actions of politicians who demand quick results, achievable within one electoral cycle.

Keywords: Islam in France, deradicalization, jihadism, radical ideology, state-confessional policy

“МАРСЕЛЬЄЗОЮ ПО ДЖИГАДИЗМОВІ”, АБО ФРАНЦУЗЬКИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З ІСЛАМІСТСЬКОЮ РАДИКАЛІЗАЦІЄЮ

Д. В. Брильов

Дерадикалізація: у неї вірять лише ті, хто живе за її рахунок.

Зі звіту спеціальної інформаційної місії “Дезіндоктринація, відчуження та реінтеграція джигадистів у Франції та Європі” Сенату Франції

Сьогодні проблема радикалізації, зокрема радикалізації в мусульманському молодіжному середовищі, стала однією з ключових проблем політики безпеки багатьох країн умовного “Заходу”, зокрема й Франції – країни з однією з найчисленніших мусульманських спільнот у Європі (близько 5,5 млн). В останні роки французькі пережили низку терористичних атак, починаючи з терактів 2012 р. в Тулузі та Монтбані (вчинених Мохаммедом Меровою) до вбивства в жовтні 2020 р. шкільного вчителя Самюеля Паті, яке вжахнуло Францію, включаючи наймасштабнішу терористичну атаку в історії Франції 13–14 листопада 2015 р. в Парижі, коли загинуло 130 осіб та понад 350 дістали поранення.

Проблема дерадикалізації в мусульманському середовищі не є уможлядною і для українського контексту, зважаючи на наявність громадянок України, що зі своїми дітьми повертаються додому з таборів для членів родин бойовиків ІДІЛу. Водночас, як зазначають фахівчині Міжнародного центру досліджень радикалізації (ICSR), радикалізація серед жінок та неповнолітніх є вкрай недооціненим питанням. На їхню думку, саме жінки та діти, вихідці з ІДІЛу, набувають дедалі більшого значення та потребують підвищеної уваги з погляду загальних потенційних наслідків для глобальної безпеки [Cook & Vale 2018, 9]. Окрім того, варто враховувати присутність на території України вихідців з ІДІЛу, лав сирійської збройної опозиції, Імарату Кавказ, які дотримуються радикальних поглядів, – достатньо згадати затриманих в Україні представників вищої керівної ланки ІДІЛу Ахмеда Чатаєва та Цезаря Тохосашвілі (Аль Бара Шишані). Існування подібних радикальних кіл з високою імовірністю призведе до зростання популярності радикальних ідей, зокрема джигадистських, серед окремих груп населення. Відповідно, питання вивчення наявного світового досвіду з дерадикалізації, або “відчуження” від насильницьких практик, є вкрай актуальним та нагальним.

Водночас варто зважати на те, що французький досвід дерадикалізації є цікавим як частина комплексних намагань держави вибудувати безпекову політику, яка включає в себе, зокрема, державно-конфесійні відносини та соціальну політику. Крім того, особливістю французької ситуації є наявність у Франції потужного ісламознавчого експертного середовища, яке, на відміну від більшості інших країн, має впливові позиції в політичному істеблшменті (достатньо згадати Жіля Кепеля та Бернара Руж’є).

Питаннями дерадикалізації ісламистів у Франції почали займатись лише з 2014 р., відповідно, корпус дослідної літератури з цієї теми вкрай обмежений. Зокрема, у класичній праці з дерадикалізації ісламистів, яка була випущена аналітичним центром RAND, Франція взагалі не згадується [Rabasa et al. 2010]. Комплексні дослідження французького досвіду, які б розглядали всі наявні натеper французькі програми дерадикалізації, нам узагалі не відомі¹. Тому у своєму дослідженні ми здебільшого використовуємо матеріали засідань профільних комітетів Сенату Франції (насамперед спеціальної інформаційної місії “Дезіндоктринація, відчуження та реінтеграція джигадистів у Франції та Європі”) та урядових структур, матеріали аудиту роботи центрів дерадикалізації та публікацій у французьких медіа.

“Мадам Дерадикалізація” та міфологія джигадистів

Як зазначає Бенедикт Дюпон-Пінрі, у період із квітня 2014 р. до початку 2016 р. у процесі джигадистської радикалізації у Франції перебували 8250 осіб, зокрема 20 % неповнолітніх (усього 1632 юнаки) та близько 30 % жінок. Серед неповнолітніх вищою була питома вага дівчат – 53 % (867 підлітків). Навернені в іслам становлять 38 % зареєстрованих. У зазначений період із 1000 молодих людей, які поїхали до Сирії або Іраку, 148 загинули, 250 повернулися і 600 залишалися там [Dupont-Pinèri 2016, 145–146].

Феномен радикалізації молоді, її звернення до насильницьких радикальних поглядів, найчастіше у зв’язку із сирійськими або іракськими джигадистськими мережами, спонукали уряд Франції ухвалити у квітні 2014 р. перший план боротьби з насильницькою радикалізацією і терористичними мережами з метою створення глобальної стратегії та зі щораз більшою кількістю французьких громадян, які ідуть до зон сирійсько-іракських бойових дій.

Цей план, що включає двадцять два заходи, складався з двох частин. Перша частина була спрямована на зміцнення законодавчої бази в боротьбі з тероризмом та джигадистськими мережами і привела до ухвалення закону від 13 листопада 2014 р.², який посилює положення щодо боротьби з тероризмом.

Друга частина мала регульовальний та адміністративний характер і передбачала створення спеціальної системи, покликаної полегшити якомога раніше виявлення осіб з ознаками радикалізації і забезпечити їхню реінтеграцію в суспільство.

Після теракту 7 січня 2015 р. в редакції журналу “Шарлі Ебдо” реалізація національної стратегії боротьби з тероризмом та радикалізацією різко пришвидшилася, і вже 21 січня 2015 р. не без поспіху було ухвалено новий План боротьби з тероризмом (*Plan de lutte anti-terror*, PLAT). Окрім виділення значних додаткових матеріальних та людських ресурсів на користь сил безпеки та розвідки, а також судових органів, він включав нові заходи, спрямовані на посилення системи боротьби з радикалізацією. Зокрема, з метою забезпечення ретельного спостереження за радикально налаштованими ув’язненими та запобігання будь-якому явищу прозелітизму в пенітенціарному середовищі план передбачав створення спеціальної системи догляду за цими особами в пенітенціарному середовищі в рамках спеціальних підрозділів. Також планувалося посилити служби тюремної розвідки для покращення раннього виявлення ознак радикалізації.

Що важливо для нашого дослідження, у цьому плані особлива увага приділялась важливості превентивного компонента стратегії боротьби з радикалізацією та тероризмом. Отже, були заявлені додаткові ресурси в розмірі 60 мільйонів євро на три роки для розвитку заходів щодо запобігання радикалізації³.

Однією з перших на теренах державної програми з дерадикалізації стала антропологиня франко-алжирського походження Дунья (Домінік) Бузар, яка згодом навіть дістала від французьких ЗМІ прізвисько “Мадам Дерадикалізація”. Для роботи з радикалізованою молоддю Д. Бузар розробила програму із запобігання радикалізації та дерадикалізації, яку використала в заснованому нею у 2014 р. Центрі запобігання сектантським відхиленням в ісламі (*Centre de prévention contre les dérives sectaires liées à l’islam*, CPDSI). У 2014–2015 рр. цей центр виступив першим і чи не єдиним партнером державних органів Франції в рамках програм дерадикалізації, що розроблялися.

Дунья Бузар вважала, що для успіху процесу дерадикалізації, точніше – “відчуження” від радикальної ідеології, необхідно виявити, яким чином юнак був “навернений” до неї, як він став жертвою ідеологічної регламентації. Бувши антропологинею, Дунья Бузар виділила кілька базових “міфів прихильності” (зустрічаються версії із шістьма чи сімома “міфами”), які використовуються вербувальниками

джигадистських груп для залучення молодих людей залежно від їхнього психологічного стану.

Перший “міф”, т. зв. “ДАШЛанд” (ІДІЛланд), пропонує ідеалістичним підліткам втечу від реального світу в “землю обітовану”, побудову утопічного світу солідарності та братерства, без злодіїв, гвалтівників, брехунів, багатих чи бідних. Другий “міф” – “Мату Тереза”, або “гуманітарний ідеал”, – закликав урятувати дітей, отруєних газом Башаром Асадом, і, на думку Д. Бузар, був ефективний щодо молоді, яка бажає займатися гуманітарною діяльністю або альтруїстичними професіями (медсестра, соціальний працівник, лікар і т. д.). Третій “міф”, “Спляча красуня”, пов’язаний з пошуком ідеального чоловіка і створює в дівчат, які зазнали сексуального насильства або уникнули його, ілюзію того, що ІДІЛ поважає жінок. Перші три міфи викликають найбільший відгук та спрямовані насамперед на дівчат.

Найпоширенішим серед юнаків є чотири інші міфи. Перший із них – це “міф про Спасителя” – можливість добитися спокути для близьких, прийнявши мученицьку смерть. Цей міф насамперед спрямований на підлітків, які зіткнулися з раптовим зникненням близької людини. Наступний міф – “міф про Ланселота”, або благородного лицаря, – експлуатує бажання боротися за пригноблених і пропонує юнакові пожертвувати собою заради майбутніх поколінь, убивши бійців Башара Асада, чого без його допомоги досі не змогла зробити жодна армія. Ще один міф, “міф про Зевса”, оповідає про занепад збоченого і несправедливого західного світу, який може бути відроджений через прийняття шаріату та “істинного ісламу” та очищений від скверни тих, хто не присягнув на вірність ІДІЛ. Цей міф спрямований насамперед на прихильників ризикованої поведінки [Bouzar and Gravillon 2016, 173–175]. Іноді також виділяють “міф про фортецю”, що виправдовує використання джигаду для контролю девіантних спонукань. Водночас Д. Бузар наголошує, що розуміння причин, через які люди долучаються до джигадизму, необхідне для того, щоб мати можливість розробити індивідуальні шляхи виходу з радикалізації, тому що індивідуалізований характер радикалізації потребує індивідуального процесу “відчуження”.

Спираючись на наведену вище класифікацію, CPDSI розробив методологію “відчуження” радикализованого підлітка від джигадистської ідеології. Першим кроком для такого “відчуження” є механізм, названий Д. Бузар “мадленкою Пруста” (*la madeleine de Proust*)⁴. Він полягає в тому, що батьки радикализованого підлітка мають спровокувати емоційні потрясіння у своїй дитини, нагадавши їй про щасливі спогади про її минуле, про ключові події її особистої історії [Bouzar and Gravillon 2016, 176].

За словами Бузар, іноді цієї стадії буває достатньо, щоб деякі молоді люди були “відчужені” від радикальної ідеології. В інших випадках настає друга стадія, що здійснюється фахівцями CPDSI. На цьому етапі за посередництва батьків організовується “спонтанна” (для підлітка) зустріч з іншою молодою людиною, яка пройшла процес “відчуження” та здатна засвідчити про реальність в ІДІЛ. Метою цього етапу є виявлення невідповідності джигадистського дискурсу, розрив між обіцянками згаданих “міфів” і тим, що справді відбувається на місцях. Щоб стати легітимним в очах підлітка, цей дискурс має відтворюватися тільки людиною, яка “розкаялася”, пройшла той самий шлях, що й він, але зайшла далі. Бажано також, щоб юнак, який пройшов через “відчуження”, був завербований через аналогічний “міф”. Завдяки цьому дзеркальному свідченню підліток зазнає шоку, внаслідок якого може статися розрив, розотожнення з радикальною ідеологією, жертвою якої він став раніше.

Однак у лютому 2016 р. Дунья Бузар та її центр розірвали співпрацю з урядом. За версією самої Бузар, це сталося через її незгоду зі схваленням Національними зборами Франції 9 лютого 2016 р. змін до Конституції, які допускають позбавлення

громадянства осіб, залучених до терористичної діяльності. Раніше це було можливо лише щодо засуджених, які мали подвійне громадянство і до того ж французький паспорт вони отримали не за народженням. Згідно з новими поправками, громадянства могли позбавляти і корінних французів⁵.

Як було зазначено в пресрелізі CPDSI, центр вирішив відмовитися від продовження свого мандата, термін дії якого закінчувався у квітні 2016 р., як протидії запропонованому закону про позбавлення громадянства, який створював несприятливий політичний контекст для освітньої та наукової програми щодо запобігання радикалізації⁶.

За версією низки ЗМІ, припинення співпраці між урядом та CPDSI сталося через жорстку критику методологічного підходу Д. Бузар, який багатьма фахівцями був маркований як “ненауковий”. Серед опонентів Бузар відзначився навіть відомий французький ісламознавець, автор концепції “ісламізації радикалізму” Олів’є Руа, що розкритикував її теорію “сектантського впливу”, яка полягає в тому, що вербувальники вдаються в інтернеті до т. зв. “прийомів сектантських аберацій”: ізоляції та подальшого розриву з родичами, деперсоналізації та теорії змови, що в результаті відчужує молоду людину від сім’ї і ставить її в залежність від “нової сім’ї” – групи, яка сповідує радикальну ідеологію. На думку Олів’є Руа, теорія “сектантського впливу” є відмовою від розуміння мотивів радикалізованих молодих людей, оскільки базується на відмові їм у причинах їхніх дій, їхній об’єктивності. Як зауважив О. Руа, ці молоді люди шукають в інтернеті необхідну їм інформацію, пов’язану з джигадизмом, добровільно та самостійно.

Сумніви у здатності Д. Бузар та її центру здійснювати заходи щодо дерадикалізації висловила і сенаторка Наталі Гюле, голова депутатської комісії з розслідування джигадистських мереж. Вона звернулася до Міністерства внутрішніх справ із проханням надати їй детальну оцінку результатів діяльності CPDSI. Як заявила сенаторка, «у цієї структури (CPDSI. – Д. Б.) немає офісу та дуже маленький штат співробітників. Я просто хочу зрозуміти, як ми “дерадикалізуємося” за таких умов»⁷.

В’язні замку Понтурні

Теракти 13–14 листопада 2015 р. в Парижі значно вплинули на французьке суспільство, уряд і, як наслідок, на програми дерадикалізації. Антитерористичний план (PLAT), що діяв на той момент, був доповнений Планом дій проти радикалізації та тероризму (*Plan d’action contre la radicalisation et le terrorisme*, PART), представленим 9 травня 2016 р. тодішнім прем’єр-міністром Франції Мануелем Вальсом. План містив набір заходів соціального, освітнього, роз’яснювального та репресивного характеру, покликаних попереджати залучення молоді до терористичної діяльності.

Як зазначає Сільвія Серрано, новий план протидії радикалізації складався з двох компонентів: покарання та запобігання [Серрано 2017, 220]. Хоча формально він містить сім цілей та вісімдесят завдань, спрямованих на досягнення цих цілей, французька стратегія відтворює чотири сфери дії, запозичені з британської стратегії CONTEST (*Counter-Terrorism Strategy*)⁸ та європейської стратегії: попередження (*Prevent*), переслідування (*Pursue*, попередження та припинення прямих терористичних загроз), захист (*Protect*, прикордонний контроль, контроль на транспорті тощо) та підготовка (*Prepare*, прогнозування можливих ризиків терористичних атак, розробка сценаріїв поведінки у кризовій ситуації, навчання застосування їх на практиці).

Крім класичних завдань антитерористичної боротьби, PART включає комплекс завдань, спеціально спрямованих проти радикалізації. На думку С. Серрано, французькому підходу до боротьби з радикалізацією притаманне бажання передбачити

події: антитерористичні закони доповнені адміністративними заходами, що дають можливість діяти на випередження. З другого боку, його вирізняють так звані “м’які” способи попередження, “що поєднують заходи безпеки, освіти та соціальну роботу” та потребують індивідуального підходу [Серрано 2017, 221].

У рамках реалізації цієї програми у вересні 2016 р. в замку Понтурні, у муніципалітеті Бомон-ан-Верон (департамент Ендр і Луара на заході Франції), було відкрито перший та єдиний на той момент Центр профілактики, інтеграції та громадянства (*Centre de prévention, d’insertion et de citoyenneté*, СРІС), орієнтований на боротьбу з ісламістською радикалізацією. Він мав стати експериментальним майданчиком, де планувалося відпрацювати методики дерадикалізації, які могли б бути використані в інших подібних центрах. У разі успішної роботи центру в Понтурні планувалося запустити ще 12 подібних центрів по всій країні, щоб запобігти приєднанню молодих французів до джигадистських груп. До роботи в центрі Понтурні були залучені психологи та фахівці з радикального ісламізму.

СРІС надав “добровольцям” школу-інтернат терміном десять місяців. Їм були запропоновані різні “тематичні платформи”, які послідовно включали роботу з “відчуження” від радикальної ідеології, “громадянський шлях”, медико-соціальний супровід і, нарешті, розробку індивідуального професійного проекту, який був кінцевою метою. Вся ця підтримка була організована на щоденній основі за допомогою правил колективного життя, запозичених як із закритих освітніх центрів (*Centres éducatifs fermés*, CEF), так і з “установ трудової інтеграції” (*Etablissement pour l’insertion dans l’emploi*, EPIDE), і полягала в “деіндоктринації” та професійній підготовці.

Життя в центрі було влаштоване за військовим зразком: учасники програми та персонал носили уніформу і мали брати участь у піднятті прапорів під звуки Марсельези. Повсякденне життя суворо регламентувалося правилами: жорсткий графік, безперервна діяльність, колективні покарання, покликані відновити повагу до авторитету⁹.

Через нав’язувані світські рамки релігійне питання, що було ключовим для учасників, відсунуто на другий план. Учасникам програми дозволялося молитися лише в неробочий час, на самоті у своїй кімнаті, рано-вранці та пізно ввечері, без певного місця чи можливості колективної молитви.

Відкриття центру супроводжувалося громадською полемікою щодо доцільності роботи з джигадистами. У січні 2017 р. одного з ісламістів, що перебували в центрі Понтурні, було заарештовано і засуджено до тюремного ув’язнення за зв’язок з мережею джигадистів, які відправляли охочих воювати до Сирії. 22 лютого 2017 р. комісія Сенату Франції опублікувала звіт спеціальної інформаційної місії, у якому критикувала роботу центру. Зокрема, доповідачки, сенаторки Естер Бенбаса та Катрін Трьондле, зазначили, що, спочатку задуманий як центр реінтеграції та громадянства, СРІС прийняв своїх перших мешканців у вересні 2016 року. За максимальної місткості 25 місць він одночасно вміщував лише 9 осіб. 3 лютого 2017 р. під час відвідування доповідачками центру на місці перебувала тільки одна людина. Після засудження цієї молодої людини до чотирьох місяців позбавлення волі умовно за насильство та пропаганду тероризму 9 лютого 2017 р. та 21 лютого 2017 р. центр більше нікого не приймав¹⁰. У підсумковій доповіді сенатської комісії, опублікованій 12 липня 2017 р., закриття центру в Понтурні зазначалося як одна з 10 головних рекомендацій за підсумками роботи інформаційної місії¹¹.

Водночас, на думку французьких дослідників Алекса Альбера, Жоель Кабаліон і Валері Коен, авторів книги “Неможлива робота з дерадикалізації”, присвяченої роботі центру в Понтурні, що вийшла у 2020 р., ця ініціатива знаменувала собою справжній прорив, оскільки держава вперше сама створила спеціальну структуру,

призначену для радикалізованої молоді. До цього профілактика переважно здійснювалася у шкільному чи тюремному контексті і часто через асоційовані структури. Ба більше, на думку дослідників, саме канцелярія прем'єр-міністра нав'язала використання військових методів – усупереч думці більшості експертів, з якими консультувалися при розробці проєкту¹².

Дерадикалізація чи відчуження?

Одночасно з роботою центру в Понтурні стартував секретний урядовий проєкт дерадикалізації RIVE (*Recherches et Intervention sur les Violences Extrémistes*, Дослідження та втручання в насильницький екстремізм), реалізований Асоціацією прикладної кримінальної політики та соціальної реінтеграції (*Association de Politique Criminelle Appliquée et de Réinsertion Sociale*, APCARS) за дорученням та у співпраці зі Службою пенітенціарної інтеграції та пробації (*Service Pénitentiaire d'Insertion et de Probation*, SPIP) Міністерства юстиції Франції. Як зазначає Марк Геккер, іноді RIVE помилково сприймають як правонаступника Понтурні, що не відповідає дійсності. Незважаючи на те що про ініціативу RIVE стало відомо після закриття центру в Понтурні, вони функціонували одночасно, але були спрямовані на різні цільові групи. RIVE був спрямований на осіб, які перебувають під судовим контролем (PPSMJ, *personnes placées sous main de justice*) і яких можна було зобов'язати згідно з поправками до Закону від 3 червня 2016 р. № 2016-731 “Про посилення боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та їхнім фінансуванням, а також про підвищення ефективності та гарантій кримінального судочинства” дотримуватись умов медичної, соціальної, освітньої або психологічної програми, спрямованої на навчання громадянських цінностей та допомогу особистості в реінтеграції в суспільство. Закон також допускав проведення програми у відповідній приймальній установі, де має проживати особа.

Вже через місяць після ухвалення згаданого вище закону, у серпні 2016 р., Міністерством юстиції було оголошено тендер на створення RIVE. На той час цільова група програми складалася з 352 радикально налаштованих осіб, що перебували під судовим контролем, з яких 70 осіб проходили за “терористичними” статтями, а 282 були зареєстровані як такі, що зазнали радикалізації під час утримання під вартою за загальнокримінальні злочини.

Змістова частина програми включала:

- створення міждисциплінарної команди, до складу якої входять соціальні працівники, експерти з радикального ісламу, психіатр та психолог;
- програму наставництва, що включала шість годин підтримки на тиждень на невизначений термін;
- розширення можливостей для дерадикалізації 25 осіб через пів року та 50 через рік;
- використання певних інструментів, зокрема моделі “ризик – потреба – чутливість” (*Risk–Need–Responsivity*, RNR)¹³, класичної для роботи з правопорушниками, та прийомів мотиваційного інтерв'ювання [Hecker 2021, 31].

За 2 роки дії програми в ній узяли участь 22 особи, з них 12 чоловіків та 10 жінок, з яких 18 осіб були притягнуті до кримінальної відповідальності за злочинну змову у зв'язку з терористичною діяльністю, двоє – за підготовку терористичних актів, одна – за героїзацію тероризму й одна особа була затримана за загальнокримінальний злочин, який належав до групи т. зв. “наражених на ризик радикалізації”. Середній вік учасників програми становив 25 років. З кожним учасником програми працювали три консультанти: соціальний працівник, імам та психолог. Метою програми була реінтеграція учасників у суспільство, а також зниження ризику рецидивізму за рахунок створення соціальної та психологічної стабільності та заохочення більш мирного розуміння ісламу.

Як зазначає антрополог Давид Пюо, який брав участь у RIVE як дослідник, відмінною рисою програми є інститут наставництва, запозичений французами з Орхуської програми дерадикалізації, що діє в Данії з 2012 р. На думку дослідника, наставництво дає змогу делікатно виявляти ризики та можливості людей, поставлених під контроль правосуддя, вимагаючи особливих відносин між наставником та підопічним протягом тривалого періоду часу. Для цього наставник має використати своє вміння слухати та здатність до критичного мислення, щоб допомогти підопічному проаналізувати його власні проблеми. Наставництво вимагає розвитку методологічної емпатії, що дає змогу наставнику вести підопічного до “децентрації”, тобто здатності бачити різні погляди, “ускладнювати” його переконання та/або релігійні вірування, пов’язані з насильницькою ідеологією, не пригнічуючи їх, а намагаючись допомогти підопічному змінити свою думку¹⁴.

Крім цього, у рамках RIVE постаралися відмовитися від самого поняття “дерадикалізація”, замінивши його на більш нейтральне “відчуження/розмежування” (*désengagement*). Це поняття в контексті роботи з особами, залученими до насильницького екстремізму (тероризму), було введено Джоном Хорганом (Міжнародний центр досліджень тероризму Пенсильванського державного університету) та Торе Бьоргом (Норвезький поліцейський університетський коледж). На їхню думку, “відчуження” – це процес делегітимації насильства, тобто суб’єкт терористичної діяльності мігрує з активного статусу до менш активної ролі. Відчуження відрізняється від дерадикалізації тим, що метою першого підходу є зміна поведінки (відмова від застосування насильства), тоді як дерадикалізація спрямована на когнітивні зміни, її більше цікавлять ідеологічний та психологічний аспекти радикализованого суб’єкта. Як зазначив Джон Хорган, “відчужений” від насильницької діяльності суб’єкт далеко не завжди (навіть – зазвичай) не може бути описаний як “дерадикалізований”:

“...немає чітких доказів того, що відмова від тероризму обов’язково може спричинити дерадикалізацію, а також (що, можливо, більш спірно) немає чітких доказів на підтримку аргументу про те, що дерадикалізація є необхідним доповненням до відмови (“відчуження”. – Д. Б.) від тероризму” [Horgan 2009, 27].

Отже, у проєкті RIVE саме через контакт із “радикалізованими”, особливо через “наставництво”, прагнули домогтися їхнього “відчуження” від насильства, а також домогтися від них розуміння того, що насильство – це не найкращий спосіб просування їхніх ідеологій.

Оцінки успішності цієї програми двоякі і в чомусь навіть протилежні. З одного боку, координаторка дослідницької групи Мартіна Херцог-Еванс наголошувала, що реалізація програми була неуспішною. Серед причин такого “провалу” вона назвала домінування соціальних працівників над психологами та психокримінологами, неможливість провести об’єктивну оцінку ефективності програми через відсутність верифікованих критеріїв та малої вибірки, а також неможливість фіксації показників до початку програми та після її закінчення (за словами М. Херцог-Еванс, через ухилення персоналу програми) і, нарешті, відсутність досвіду подібної діяльності в персоналі та відсутність можливості перенавчання [Herzog-Evans 2019, 85–86].

З другого боку, як зазначає Марк Геккер, до цього часу випадків рецидиву насильницької поведінки серед учасників програми не було зафіксовано, що однозначно не може бути описано як “провал”. Ба більше, сама оцінка програми як “неуспішної” пов’язана з очікуваннями дослідників і означає радше, що програма не досягла того рівня наукової суворості, на який вони сподівалися [Hecker 2021, 33]. Позитивну оцінку програма дістала від уряду Франції. Зокрема, як зазначила міністерка юстиції Ніколь Беллубе під час свого виступу в Національних зборах, програма “продемонструвала певний успіх у звільненні цих людей від насильницької

радикалізації”¹⁵. Раніше у своєму виступі на конференції щодо “ролі місцевих та регіональних органів влади в запобіганні рецидивізму та радикалізації” в Регіональній раді О-де-Франс міністерка взагалі назвала RIVE “справжнім успіхом”¹⁶. На позитивну оцінку програми з боку уряду вказує і той факт, що в Національному плані щодо запобігання радикалізації 2018 року передбачалися продовження RIVE та відкриття кількох центрів, які беруть участь у реалізації цієї програми.

Запобігти, щоб захистити

23 лютого 2018 р. прем'єр-міністр Франції Едуар Філіпп представив новий план уряду з боротьби з ісламською радикалізацією – Національний план із запобігання радикалізації (*Plan national de prévention de la radicalisation*, PNPR, відомий також як PPP, *Prévenir Pour Protéger*, “запобігти, щоб захистити”), що складається із 60 пунктів. На його презентації в Ліллі були присутні десять міністрів, зокрема міністри юстиції, внутрішніх справ та освіти, відомства яких безпосередньо задіяні в реалізації плану. Цей план став результатом широких консультацій під керівництвом Генерального секретаріату міжвідомчого комітету із запобігання правопорушенням та радикалізації (*Secrétariat Général du Comité interministériel de prévention de la délinquance et de la radicalisation*, SG-CIPDR). У плані було сформульовано 60 заходів, які ґрунтуються на мобілізації та координації між державними суб'єктами, місцевими органами влади та громадянським суспільством, беручи до уваги відгуки з місць та передовий європейський досвід (насамперед данський та британський). У рамках плану було сформульовано 5 основних осей політики запобігання радикалізації: 1) захист розуму від радикалізації; 2) формування мережі з виявлення/запобігання радикалізації; 3) розуміння та передбачення еволюції радикалізації; 4) підвищення професіоналізму місцевих учасників та оцінка практики; 5) адаптація методології “відчуження”¹⁷.

11 квітня 2019 р. у Страсбурзі прем'єр-міністр зібрав новий Міжвідомчий комітет для оцінки PNPR, під час роботи якого було виділено 4 основні галузі профілактичних заходів:

1) Активізація роботи із запобігання та припинення радикалізації у в'язницях. Для цього планується завершити оцінку ув'язнених щодо тероризму та пришвидшити оцінку затриманих за загальнокримінальними злочинами, що відстежуються стосовно радикалізації, зокрема й жінок, перед поміщенням їх під варту, з урахуванням ступеня їхньої небезпеки, а також посилити моніторинг психічного здоров'я ув'язнених. Окрім того, передбачається продовжувати давати персоналу в'язниць знання про основи салафітської джигадистської ідеології, різні профілі радикалізованих ув'язнених, різні рівні ідеологічної індоктринації, а також про геополітику.

2) Інтеграція профілактики радикалізації у профілактику правопорушень. Цей напрямок передбачає роботу з молодими правопорушниками, схильними до радикалізації, за допомогою цілеспрямованих заходів, що включають:

– мобілізацію місцевих партнерств у рамках систем запобігання правопорушенням з використанням можливостей раннього превентивного втручання, спрямованих на нові форми правопорушень (наприклад, кіберпереслідування, рекет, шантаж), через дії, спрямовані на аргументоване та контрольоване використання цифрового простору серед молоді (зокрема, розвиток критичного мислення, медіаграмотності);

– посилення охорони психічного здоров'я шляхом координації з відповідними службами;

– активізацію заходів щодо підтримки батьків для залучення сім'ї у процес запобігання радикалізації, а також більш активної участі у проектах щодо посилення соціальної згуртованості в рамках Національної стратегії захисту дітей.

3) Інтеграція заходів щодо запобігання радикалізації в заходи, передбачені Планом боротьби з бідністю¹⁸. Для цього планується запровадити 40 посад вуличних просвітителів задля зміцнення мереж соціальної підтримки в районах, схильних як до бідності, так і радикалізації.

4) Інтеграція заходів щодо запобігання радикалізації в Загальну національну службу (*Service National Universel, SNU*)¹⁹.

Як і було заплановано, у 2018–2019 роках відкрилися центри в чотирьох містах: Парижі, Марселі, Ліллі та Ліоні. Вони призначалися для осіб, що були засуджені за допомогу тероризму або опосередковану участь у терористичних діях (наприклад, за перебування в Іраку або Сирії) та звільнялися з в'язниць і підлягали адміністративному контролю [Чернега 2021, 162]. Ці центри, за прикладом програми RIVE, були призначені для функціонування у “відкритому середовищі” і розміщувалися у великих містах, щоб колишні в'язні мали можливість реінтегруватися в суспільство в реальних, а не штучних умовах. “Мета полягає в тому, щоб ці люди наново відкрили для себе життя в суспільстві, відмовившись від насильства”, – зазначив Жуль Бояджян²⁰, президент асоціації Artemis (*Atelier de Recherche, Traitement et Médiation Interculturelle et Sociale*, Майстерня з досліджень, лікування, міжкультурного та соціального посередництва), яка виграла тендер на управління цими чотирма центрами та змінила APCARS, що реалізовувала програму RIVE. Незважаючи на заяви влади про успіх RIVE та необхідність її продовження, з технічних специфікацій нового тендеру було виключено поняття “наставництво”, яке було однією з центральних категорій RIVE. Як вказує Марк Геккер, це могло бути пов'язано з побоюваннями інституційних партнерів програми (з боку держави) щодо надто тісних стосунків між деякими супервайзерами-наставниками та їхніми підопічними. Своєю чергою команда RIVE у відповідь на таку критику вказала, що програма наставництва й була призначена для створення відносин співчуття та довіри з учасниками [Hecker 2021, 34].

Програма, реалізована асоціацією Artemis, дістала назву PAIRS (*Programme d'Accompagnement Individualisé et de Réaffiliation Sociale*, Програма індивідуальної підтримки та соціальної реафіліації). Після ретельної оцінки кожен учасник програми проходить модулі, що тривають від трьох до двадцяти годин на тиждень. Під час модулів вони зустрічаються з педагогами, психологами, соціальними працівниками та міжкультурними й релігійними посередниками. Як зазначає Жуль Бояджян, “до предмета історії релігії, наприклад, підходять з погляду історії та культури. Загалом, ми знову вносимо сумніви і невпевненість у людей, чия впевненість у своїй правоті була непорушною”²¹.

Програма була спрямована на людей, які перебували під судовим контролем, до або після суду. Окремі особи могли бути призначені для проходження програми суддею або стати добровільними учасниками.

Програма передбачає міждисциплінарний підхід. Зокрема, персонал програми PAIRS був розподілений за трьома основними підрозділами. Найбільша група – соціальна, що включала педагогів, соціальних працівників та професійних консультантів. Другим за величиною був психологічний підрозділ, що складався з клінічних психологів та психіатра. Третя група відповідала за релігійне та культурне посередництво і складалася з “фахівців із сучасного ісламу” [Hecker 2021, 48].

Інтенсивна підтримка з боку персоналу здійснюється на таких засадах:

1) підхід релігійного посередництва спрямовано на формування критичного ставлення до упереджених аргументів, які просувають [радикальний] ідеологічний дискурс;

2) психологічна підтримка дає змогу працювати над психологічними вразливими місцями, щоб людина не стала мішенню для радикального дискурсу;

3) зайнятість та соціальна стабільність є найкращим захистом проти радикалізації²².

В основу PAIRS було покладено модель, запозичену з психотерапії і відому як *rétablissement* – “відновлення”²³, яка звертається до сильних сторін та здібностей людей і фокусується на розширенні прав та можливостей. Ця модель пропонує змістити своє розуміння лікування від “вертикальної” супервізії, зверху донизу, до “більш горизонтального” підходу. Тобто навчання та наставництво “зверху донизу”, що використовувалося у програмі RIVE, пропонувалося замінити формою підтримки, яка залишає більше місця для власних бажань та планів учасників. Зокрема, процес реінтеграції більше не мав “починатися з перерахування проблем окремих осіб”, а мав наголошувати на їхніх сильних сторонах [Necker 2021, 38].

Із жовтня 2018 р. (відкриття паризького центру) до кінця вересня 2020 р. у програмі PAIRS взяли участь загалом 120 осіб, серед яких 92 ісламісти (TIS, “*terroristes islamistes*”) та 28 звичайних ув’язнених, які зазнали радикалізації (DCSR, “*détenus de droit commun susceptibles de radicalisation*”). Найбільше учасників програми налічувалося в Парижі – 63 (57 TIS і 6 DCSR), найменше, 11 осіб, – у Ліллі (4 TIS і 7 DCSR). Із цих 120 осіб 26 чекали на суд, а 94 вже були засуджені. У 2019 р. через постійне зростання кількості звільнених із в’язниць²⁴ тюремна адміністрація внесла поправку до контракту, що давала змогу збільшити місткість центрів (з потенційного максимуму 35 до 50 в Парижі та від 15 до 25 в кожному з інших міст).

Чи можлива відмова від насильства? (Замість висновків)

Підсумовуючи наше дослідження, можна зазначити, що з 2014-го до 2018 р. було представлено три плани заходів з дерадикалізації – PLAT, PART та PNPR/PPP, – які мають суперечливі оцінки. Серед основних зауважень насамперед можна виокремити критику з боку експертів із джигадизму, які ставлять під сумнів здатність осіб, що зазнали радикалізації, відмовитися від насильницької (як правило, джигадистської) ідеології. Наприклад, журналіст RFI, автор книги “Поверненці: вони вирушили на джигад і повернулися до Франції” Давид Томсон у своєму інтерв’ю “Le Figaro” заявив:

«Не існує методу державної дерадикалізації. Багато хто стверджував протилежне з політичних чи комерційних причин... Через три роки після перших програм, якщо ми підіб’ємо підсумки трьох основних медійних діячів дерадикалізації, один був засуджений за розтрату державних коштів, інший перебуває у в’язниці за звинуваченням у ймовірному зґвалтуванні пацієнтів та незаконній медичній практиці, нарешті, останній багато в чому дискредитований, крім усього іншого, і тому, що через його “центр” пройшло кілька молодих жінок, – зокрема, одна з них представлена на всіх телеканалах як зразок успіху його методу дерадикалізації, – які пізніше виїхали до Сирії»²⁵.

Близької позиції дотримується й учень Жиля Кепеля Юго Мішерон, автор книги “Французький джигадизм: квартали, Сирія, в’язниці”, який вважає інституційну дерадикалізацію нездійсненою мрією. Водночас контраргументом до такої позиції можна вважати вже згадане твердження Джона Хоргана щодо відсутності прямого причинно-наслідкового зв’язку між дерадикалізацією та відмовою від насильницьких практик. У такому разі умовою реалізації програм з дерадикалізації стає позиція держави, готової толерувати радикальну ідеологію за умови відмови з боку ісламістів від насильства. Наскільки це може бути реалізовано на практиці – велике питання, яке потребує лонгїтюдних досліджень із залученням насамперед антропологів ісламу та психологів.

Позиція ще однієї групи експертів полягає в тому, що провал планів з дерадикалізації стався, з одного боку, через брак коштів, а з другого боку – через недостатнє інформування населення про користь таких програм, що призвело до несприйняття місцевими мешканцями центрів дерадикалізації, розташованих у їхніх районах (як ми вказували, закриття центру в Понтурні відбулося, зокрема, через конфлікт із

місцевою громадою). Водночас відмовлятися від програм дерадикалізації, незважаючи на всі їхні недоліки, недоцільно. Як зазначив директор Центру з вивчення радикалізації Фархад Хосрокавар:

“Два попередні плани не спрацювали – і це нормально. Так відбувається у всій Європі... у цій галузі неможливо знайти простого рішення. Необхідно пробувати, залежно від кожної країни, її політичної культури, від громад, що живуть у ній. Провал двох попередніх планів стався частково через брак коштів, частково – тому, що його погано сприйняло населення. Але це не є підставою для припинення боротьби. Адже в найближчі 10–15 років більшість цих молодих людей вийдуть із в’язниці”²⁶.

Водночас, як ми вказували раніше, існує і протилежна позиція – що програми з дерадикалізації були успішними, насамперед RIVE та центр Понтурні, але надмірне втручання державних структур у програми дерадикалізації та їхнє примусове згортання не дали змоги розкрити їхній реінтеграційний потенціал. До того ж програми дерадикалізації виявилися заручниками передвиборних ігор політиків, які вимагають швидких і видимих результатів “тут і зараз”, тоді як запобігання та боротьба з радикалізацією потребують довгострокових зусиль, які не вкладаються в електоральні цикли.

На нашу думку, найбільш перспективною і такою, що може бути адаптована до українських умов, є програма RIVE. Звісно, з урахуванням наявної критики, насамперед щодо домінування соціальних працівників над психологами. Досвід іншої країни, Казахстану, що також активно розвиває дерадикалізаційні ініціативи (програма “Жусан”), показує, що найбільший ефект досягається при збалансованості трьох компонентів – соціальної реінтеграції, психологічної реабілітації та теологічної інтервенції, спрямованої на дезіндоктринацію ісламістів. У цьому контексті вдалим рішенням у рамках RIVE видається інститут наставництва, який дає змогу встановлювати з учасником програми довірливі стосунки та підтримувати його у формуванні критичного мислення. Проте, безумовно, ключовим фактором стає професійна підготовка наставників, які мають поєднувати в собі фахове володіння ісламською тематикою та психологічні/антропологічні компетенції. Однак, як показує аналіз французьких програм з дерадикалізації, головною умовою стає здатність держави (передусім силових структур), з її схильністю до репресивних практик, утриматися від занадто активного втручання в процес “відчуження” від насильства.

¹ Винятком є праця Марка Геккера [Necker 2021], але він фокусується на двох програмах – RIVE та PAIRS – та лише побіжно згадує ініціативу Д. Бузар і діяльність центру в Понтурні.

² Закон № 2014-1353 від 13 листопада 2014 р. про підсилення положень, що стосуються боротьби з тероризмом.

³ Les politiques de “déradicalisation” en France: changer de paradigm // Sénat. 12 juillet 2017. URL: http://www.senat.fr/rap/r16-633/r16-633_mono.html (дата звернення: 21.04.2021).

⁴ Французька метафора, що позначає предмет, смак або запах, які викликають наплив спогадів. Також цей ефект набуття яскравих емоційних спогадів через зв’язок із запахами (або, ширше, з конкретними предметами та відчуттями), здатними викликати в уяві об’ємні сцени з минулого, дістав назву “синдром Пруста”. Назва феномену пов’язана з романом Марселя Пруста “У напрямку до Свану”, у якому він описує сцену (на думку деяких дослідників, автобіографічну), де головний герой занурює в чай мадленку, бісквітне печиво, і поринає в інтенсивні спогади з дитинства, з якими в нього асоціюється смак цього печива.

⁵ Зрештою, 30 березня 2016 р. президент Франції Франсуа Олланд, який ініціював цю конституційну реформу після терактів 13–14 листопада 2015 р. в Парижі та Сен-Дені, ухвалив рішення не вносити цю поправку на затвердження Сенатом.

⁶ Dounia Bouzar renonce à sa mission sur la déradicalisation pour protester contre la déchéance // Le Monde. 11 février 2016. URL: https://www.lemonde.fr/societe/article/2016/02/11/dounia-bouzar-renonce-a-sa-mission-sur-la-deradicalisation_4863906_3224.html?utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Twitter#link_time=1455213690 (дата звернення: 21.04.2021).

⁷ Tabet M.-C. Face aux critiques, Dounia Bouzar s’explique // Le Journal du Dimanche. 20 décembre 2015. URL: <https://www.lejdd.fr/Societe/Face-aux-critiques-Dounia-Bouzar-s-explique-765147> (дата звернення: 21.04.2021).

⁸ CONTEST – антитерористична стратегія Сполученого Королівства, розроблена на початку 2003 р. як відповідь на події 11 вересня 2001 р. У стратегію вносилися зміни у 2006, 2009 (т. зв. CONTEST 2), 2011 та 2018 роках. Метою стратегії є не усунення терористичної загрози повністю, а зменшення такої загрози, щоб громадяни могли вести нормальне життя без страху.

⁹ Alber A., Cabalion J. & V. Cohen. Déradicalisation, enquête sur un fiasco // Le Monde diplomatique. Avril 2021. URL: <https://www.monde-diplomatique.fr/2021/04/ALBER/63007> (дата звернення: 21.04.2021).

¹⁰ Tâtonnements et impasses des politiques de “déradicalisation”. Bilan d’étape // Sénat. 22 février 2017. URL: http://www.senat.fr/rap/r16-438/r16-438_mono.html (дата звернення: 21.04.2021).

¹¹ Les politiques de “déradicalisation” en France: changer de paradigme // Sénat. 12 juillet 2017. URL: http://www.senat.fr/rap/r16-633/r16-633_mono.html (дата звернення: 21.04.2021).

¹² Fauquemberg A. Centre de déradicalisation de Pontourny: un échec riche d’enseignements // France culture. 02.11.2020. URL: <https://www.franceculture.fr/societe/centre-de-deradicalisation-de-pontourny-un-echec-riche-denseignements> (дата звернення: 21.04.2021).

¹³ Модель “ризик – потреба – чутливість (сприйнятливості)” (RNR) була запропонована в 1990 р. канадськими дослідниками Дональдом Ендрюсом, Джеймсом Бонтою і Робертом Хогом і нині є провідною моделлю оцінки правопорушників та поводження з ними у світі. В основі моделі лежать три основні принципи ефективної реабілітації правопорушників: 1) *принцип ризику* (рівень інтенсивності програми відповідає рівню ризику правопорушника; інтенсивні рівні лікування для правопорушників з більш високим ризиком та мінімальне втручання для правопорушників з низьким рівнем ризику); 2) *принцип потреби* (спрямування на криміногенні потреби або потреби правопорушника, які функціонально пов’язані зі злочинною поведінкою); 3) *принцип чутливості (сприйнятливості)* (відповідність стилю та способу втручання стилеві навчання та здібностям правопорушника). Наявні дослідження свідчать, що дотримання основних принципів RNR пов’язані зі скороченням повторних правопорушень. Дотримання всіх трьох принципів приводить до позитивної різниці в середній величині рецидивізму між правопорушниками, що пройшли лікування і не пройшли лікування, на 17 % при реалізації програми в інтернатних установах або місцях утримання під вартою і на 35 % при реалізації в умовах “відкритого середовища”.

¹⁴ Delahousse M. Mon expérience dans un centre de “déradicalisation” // L’Obs. 12 janvier 2020. URL: <https://www.nouvelobs.com/societe/20200112.OBS23360/le-desengagement-de-la-radicalisation-violente-vise-a-reinscrire-la-personne-dans-un-tissu-social-et-relacionnel.html> (дата звернення: 21.04.2021).

¹⁵ Séance en hémicycle du mardi 26 mars 2019 à 15h00 // Observatoire citoyen de l’activité parlementaire. URL: <https://www.nosdeputes.fr/15/seance/3004> (дата звернення: 21.04.2021).

¹⁶ Récidive et radicalisation: Nicole Belloubet souhaite renforcer les partenariats avec les collectivités // Banque des Territoires. 1 juin 2018. URL: <https://www.banquedesterritoires.fr/recidive-et-radicalisation-nicole-belloubet-souhaite-renforcer-les-partenariats-avec-les> (дата звернення: 21.04.2021).

¹⁷ Le Plan national de prévention de la radicalisation // Secrétariat Général du Comité interministériel de prévention de la délinquance et de la radicalisation. 12 Avril 2019. URL: <https://www.cipdr.gouv.fr/prevenir-la-radicalisation/mise-en-oeuvre-du-pnpr/> (дата звернення: 21.04.2021).

¹⁸ План боротьби з бідністю був оприлюднений президентом Франції Емманюелем Макроном 13 вересня 2018 р. У рамках цього плану, розрахованого на 5 років, планується виділити вісім мільярдів євро.

¹⁹ Загальна національна служба запроваджена президентом Франції Емманюелем Макроном і має стати обов’язковою для всіх громадян чоловічої та жіночої статі віком від 16 до 25 років із 2022 року. Ця обов’язкова служба триває місяць і може відбуватися як на

цивільних, так і на військових об'єктах. Мета цієї громадянської служби із призову – передати французькі цінності, зміцнити соціальну згуртованість і сприяти соціальній активності.

²⁰ Baudais P. Radicalisation: l'Etat ouvre quatre centres pour les individus sortant de prison // Ouest France. 12.04.2019. URL: <https://www.ouest-france.fr/societe/justice/radicalisation-l-etat-ouvre-quatre-centres-pour-les-individus-sortant-de-prison-6305946> (дата звернення: 21.04.2021).

²¹ Baudais P. Radicalisation: l'Etat ouvre quatre centres pour les individus sortant de prison // Ouest France. 12.04.2019. URL: <https://www.ouest-france.fr/societe/justice/radicalisation-l-etat-ouvre-quatre-centres-pour-les-individus-sortant-de-prison-6305946> (дата звернення: 21.04.2021).

²² PAIRS (Individualized Support and Social Reaffiliation Programs) // European Commission website. 2021. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/networks/radicalisation-awareness-network-ran/collection-inspiring-practices/ran-practices/pairs-individualized-support-and-social-reaffiliation-programs_en#ecl-inpage-1808 (дата звернення: 21.04.2021).

²³ “Відновлення” в цьому підході сприймається як різновид *дифузної освіти*, тобто неструктурованого навчального процесу, що розвивається безперервно та епізодично в житті людини, поза організованими структурами формальної та неформальної освіти. На думку однієї з авторів цього підходу Емманюель Жує, цей процес структурується трьома основними осями: а) самоописом; б) здатністю діяти, що ґрунтується на оцінці знань, здобутих у результаті досвіду та підтримки однолітків (або, у ширшому розумінні, будь-якої референтної групи), та в) самовизначенням [Jouet 2016, 113–114].

²⁴ На жовтень 2019 р. у Франції у відкритому триманні під вартою перебувало 227 TIS та 502 DCSR, а в закритому – 512 та 849 відповідно.

²⁵ Devecchio A. David Thomson: “Il est impossible de s’assurer de la sincérité du repentir d’un djihadiste” // Le Figaro. 25.01.2018. URL: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/2018/01/25/31003-20180125ARTFIG00264-il-est-impossible-de-s-assurer-de-la-sincerite-du-repentir-d-un-djihadiste.php> (дата звернення: 21.04.2021).

²⁶ Во Франции представлен новый план по борьбе с исламской радикализацией // RFI. 27.02.2018. URL: <http://ru.rfi.fr/frantsiya/20180227-vo-frantsii-predstavlen-novyi-plan-po-borbe-s-islamskoi-radikalizatsiei> (дата звернення: 21.04.2021).

ЛІТЕРАТУРА

Serrano Сильвия. Конструирование понятия “радикализация” и его последствия для управления исламом во Франции // **Религии и радикализм в постсекулярном мире** / Под ред. Е. И. Филипповой и Ж. Радвани. Москва, 2017.

Чернега В. Н. Франция в борьбе с исламистским терроризмом // **Актуальные проблемы Европы**, 2021, № 4 (112). DOI: <https://doi.org/10.31249/ape/2021.04.06>

Bouzar Dounia & Gravillon Isabelle. Désembrigader les jeunes radicalisés // **L'école des parents**. № 619. 2016. DOI: <https://doi.org/10.3917/epar.s619.0167>

Cook Joana & Vale Gina. **From Daesh to ‘Diaspora’: Tracing the Women and Minors of Islamic State**. London, 2018.

Dupont-Pineri Bénédicte. L’inscription de la PJJ dans le dispositif national de lutte contre la radicalisation violente et les filières djihadistes // **L'école des parents**. No. 619. 2016. DOI: <https://doi.org/10.3917/epar.s619.0145>

Hecker Marc. Once a Jihadist, Always a Jihadist? A Deradicalization Program Seen from the Inside // **Focus stratégique**. No. 102 bis. 2021.

Herzog-Evans Martine. Implémentation d’un programme structuré et fondé sur les données acquises de la science en France: difficultés et recommandations // **Cahiers de la sécurité et de la justice**. No. 46. 2019.

Horgan John. Individual disengagement: A psychological analysis // **Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement**. New York, 2009.

Jouet Emmanuelle. L’approche fondée sur le rétablissement: éducation diffuse et santé mentale // **Le Télémaque**. No. 1 (49). 2016. DOI: <https://doi.org/10.3917/tele.049.0111>

Rabasa Angel et al. **Deradicalizing Islamist extremists**. Santa Monica, 2010.

REFERENCES

Serrano Silvia (2017), “Konstruirovanie ponyatiya ‘radikalizatsiya’ i ego posledstviya dlya upravleniya islamom vo Frantsii”, in E. I. Filippova and Zh. Radvani (eds), *Religii i radikalizm*

v *postsekulyarnom mire* Institut ethnologii i antropologii im. N. N. Miklukho-Maklaya RAN, Goryachaya liniya – Telekom, Moscow, pp. 217–231. (In Russian).

Chernega Vladimir (2021), “Francija v bor’be s islamistskim terrorizmom”, *Aktual’nye problemy Evropy*, No. 4 (112), pp. 145–172. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.31249/ape/2021.04.06>

Bouzar Dounia and Gravillon Isabelle (2016), “Désembrigader les jeunes radicalisés”, *L’école des parents*, No. 619, pp. 173–175. DOI: <https://doi.org/10.3917/epar.s619.0167>

Cook Joana and Vale Gina (2018), *From Daesh to ‘Diaspora’: Tracing the Women and Minors of Islamic State*, London, ICSR.

Dupont-Pineri Bénédicte (2016), “L’inscription de la PJJ dans le dispositif national de lutte contre la radicalisation violente et les filières djihadistes”, *L’école des parents*, No. 619, pp. 145–165. DOI: <https://doi.org/10.3917/epar.s619.0145>

Hecker Marc (2021), “Once a Jihadist, Always a Jihadist? A Deradicalization Program Seen from the Inside”, *Focus stratégique*, No. 102 bis, pp. 9–76.

Herzog-Evans Martine (2019), “Implémentation d’un programme structuré et fondé sur les données acquises de la science en France: difficultés et recommandations”, *Cahiers de la sécurité et de la justice*, No. 46, pp. 83–93.

Horgan John (2009), “Individual disengagement: A psychological analysis”, in *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement*, Routledge, New York, pp. 17–29.

Jouet Emmanuelle (2016), “L’approche fondée sur le rétablissement: éducation diffuse et santé mentale”, *Le Télémaque*, No. 1 (49), pp. 111–124. DOI: <https://doi.org/10.3917/tele.049.0111>

Rabasa Angel et al. (2010), *Deradicalizing Islamist extremists*, RAND Corporation, Santa Monica.

Д. В. Брильов

“Марсельською по джигадизмові”, або французький досвід боротьби з ісламістською радикалізацією

Стаття присвячена програмам дерадикалізації джигадистів (переважно молоді), які застосовувалися у Франції, починаючи з 2014 року. Специфікою французької ситуації є переважання серед радикалізованої молоді неповнолітніх (20 %) та новонавернених до ісламу (38 %), а також високий відсоток жінок (30 % загалом та 53 % серед неповнолітніх). Показано, що програми дерадикалізації тісно пов’язані із загальнонаціональними планами боротьби з радикалізацією, яких до цього часу було прийнято три. У зв’язку з цим стаття складається з чотирьох частин, у кожній з яких показано специфіку окремих планів та програм дерадикалізації. Перша частина присвячена першому плану боротьби з тероризмом (PLAT) та програмі з дерадикалізації Дуньї Бузар. Ця програма спиралася на теорію про “сектантський вплив” на молодих людей та концепцію “міфів прихильності” джигадизму. Друга частина статті розповідає про другий загальнонаціональний план протидії радикалізації і тероризму (PART) та першу державну структуру, призначену для радикалізованої молоді, – Центр профілактики, інтеграції та громадянства (CPIG), відомий також як “центр Понтурні”. У третій частині статті розглядається проєкт дерадикалізації RIVE, що здійснювався одночасно з центром Понтурні, але спирався на інші методологічні принципи і був спрямований на іншу цільову групу. Четверта частина статті присвячена третьому національному плану протидії радикалізації 2018 року (PNRP/PPP) та пов’язаній з ним Програмі індивідуальної підтримки та соціальної реафіліації (PAIRS), спрямованій на дерадикалізацію. Зроблено висновок, що різні програми дерадикалізації не принесли очікуваного результату і були визнані неефективними. Ба більше, з боку низки експертів із джигадизму висловлюються сумніви щодо здатності прихильників радикальної ідеології відмовитися від неї. Водночас однією з головних проблем програм з дерадикалізації є дії політиків, які вимагають швидких результатів, досяжних у рамках одного електорального циклу.

Ключові слова: іслам у Франції, джигадизм, дерадикалізація, державно-конфесійна політика, радикальна ідеологія

Стаття надійшла до редакції 2.05.2022